
КЪМ КУЛТУРАТА И СОЦИАЛНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ ФЕОДАЛЕН ГРАД ПРЕЗ XIII – XIV В. (ПО ДАННИ НА СГРАФИТО КЕРАМИКАТА)

ПАВЛИН ДИМИТРОВ

Павлин Димитров. К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРНОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ХАРАКТЕРИСТИКАХ БОЛГАРСКОГО ФЕОДАЛЬНОГО ГОРОДА В XIII-XIV ВВ.
(ПО ДАННЫМ СГРАФИТТО КЕРАМИКИ)

В настоящей статье сграфитто керамика впервые рассматривается как один из источников исследования культурной и социальной характеристик болгарского средневекового города в XIII–XIV веках. Прослеживаются особенности, технологические и художественные качества этой керамики. Исследование позволяет выделить ряд основных признаков болгарского феодального города как производственного и культурного центра. К ним, по данным сграфитто керамики, относятся мастерские, способные осуществлять производственно-художественную деятельность, церковные школы, в которых усваивается определённая сумма практических знаний, и объединения (гильдии) ремесленников, которые зарождаются в XIV в. и постепенно приобретают ряд функций, стимулирующих развитие городской культуры. Именно в XIV в. сграфитто керамика численно доминирует в производстве керамических изделий, достигает вершины многообразия в художественном отношении и ясно отражает все признаки высокого профессионализма. Все это явственно говорит о прогрессе как самого ремесла, так и о развитии товаро-денежных отношений в Средневековой Болгарии.

Pavlin Dimitrov. TO THE CULTURAL AND SOCIAL CHARACTERISTIC OF THE
BULGARIAN FEUDAL TOWN DURING XIII-XIV C.
(BASED ON THE DATA OF SGRAFFITO POTTERY)

In this article for the first time the sgraffito pottery is examined as one of the sources for the cultural and social characteristic of the Bulgarian medieval town during XIII-XIV c. The peculiarities, the artistic value and the technological features of this pottery are traced herein. The research outlines some of the basic signs of the Bulgarian feudal town as a productional and cultural centre. Based on the data of sgraffito pottery they include the workshops, capable of productional and artistical activities, the schools in the churches in which a certain practical knowledge was given and the artisan's associations, which appear during XIV c. in the greater towns and gradually attain some functions, stimulating the development of urban culture. Namely

during the XIV c. the sgraffito pottery was largely produced, most diversified in the artistic respect and bears the features of clearly expressed professionalism. There is an evidence for uplift in the profession and for the development of market relations in the Medieval Bulgaria.

Въпросът за българския феодален град като център на обществен живот, запаяти и търговия е поставен и разработен за първи път от Д. Ангелов¹. По-късно той е изследван детайлно в монографията на Ст. Лишев². Негова е и последната обобщаваща разработка в многотомната „История на България“³. Различни аспекти на проблема се разглеждат от П. Петров и от други изследвачи⁴. Неотдавна В. Гюзелев⁵ очерта ролята на средновековния български град в някои от основните сфери на духовната култура на нашия народ през епохата на зрелия феодализъм и с това задълбочи разработването на проблема. Интерес представляват също изследванията на Ив. Дуйчев⁶, посветени на някои от средновековните ни градове, на зараждането на научната мисъл и на рационалистичните проблясъци през тази епоха. Всички цитирани автори обаче, не си поставят за цел да проучват сграфито керамиката като исторически извор и да търсят нейното място в градската ни култура през XIII-XIV в. Съобразно предмета на своите изследвания те се основават на систематизирането на разнороден изворов материал и решават други основни задачи.

Някои от многобройните въпроси на средновековния български град се поставят и в археологическата ни книжнина. В по-общ план за първи път те са набелязани от С. Георгиева⁷. По-голямо внимание от тях се отделя на приемствеността и външния облик на средновековните ни градове, като същевременно се засяга и въпросът за характера на градската култура. Нова стъпка в проучването конкретно на градоустройството през разглеждания период е работата на Й. Чангова⁸, посветена на българския средновековен град и градовете в Югоизточна Европа. Опити да се очертаят някои страни от облика на отделни селища намираме и в публикациите на техните теренни изследвачи⁹. От тях ще отбележим само работите на Ат. Попов, Я. Николова и В. Антонова¹⁰, отнасящи се до старопрестолния Търновград и до средновековния Шумен. Но в нито едно от приведените съчинения грънчарството и конкретно сграфито керамиката не е обект на изследване с оглед на културната и социалната характеристика на българския средновековен град.

Сграфито керамиката, според открития досега материал, получава широко разпространение през Втората българска държава. И през тази епоха, както през XI-XII в., най-разпространените сграфито съдове са блюдата и паниците. Блюдата обикновено имат конусовидна форма, а паниците са полусферични, но се срещат и други разновидности. Работени са на тежко грънчарско колело и са изпичани в усъвършенствани двукамерни пещи с използването на глинени триноги. Стените им са тънки, без пясъчен примес, добре източени и равномерно изпечени, а формите са завършени. Към тях

почти винаги са поставени допълнително конусовидни, пръстеновидни, фуниеvidни и цилиндрични столчета с различна височина. Даден вид столчета понякога могат да се свържат с определен тип или вариант съдове¹¹.

Блюдата през XIII-XIV в. биват без периферия, с различни извивки или с тясна и по-широка хоризонтална, рязко или слабо издигаща се нагоре и навън периферия. Почти същото разнообразие предлагат и паниците. И едните, и другите биват и монохромни и полихромни¹². Преобладават полихромните. Повечето от срещаните варианти са ни познати от Велико Търново¹³, но са известни и от София, Шумен, Червен, Силистра, Варна, Несебър, Созопол, Стара Загора, Пловдив, Ямбол, Кърджали, с. Кулата, Благоевградско, Калиакра и Мелник¹⁴.

Блюдата и паниците от нашите земи имат паралели във Византия, Румъния и Югославия, където също се датират от XIII-XIV в.¹⁵ Разпространени са и сред керамиката на Херсонес и Южна Русия¹⁶. Известно сходство се наблюдава дори с материалите от Близкия изток¹⁷. Разликата е главно в членението на периферията и в предпочитанието към по-плоските форми на тялото. По тези свои особености нашите съдове се родят както с местното късноантично наследство, така и с керамиката от Византия, но в сравнение с нея те са малко по-закръглени и с по-преливна линия на устието. В тях се усеща спомена за силно моделираната керамика на Първата българска държава, съставна част на която са по-плитките или по-дълбоките паници с полусферична форма. Подобни съдове са ни познати и от металопластиката, а формите на преславската рисувана керамика са предимно блюда и паници¹⁸.

Набелязаните особености, традиции и влияния в нашата сграфито керамика се улавят не само във формите, но и в нейната украса. Тя се състои предимно от линейни, геометрични и растителни мотиви. Срещат се също изображения на птици и на животни и по-рядко човешки изображения. Работена е с вкус и умение. Тази украса не познава присъщата за Изтока стилизация, както и някои от най-характерните източни мотиви и предпочитания към определени глазури¹⁹. При цялата ѝ близост с украсата на сграфито керамиката от Византия, стилът на последната е по-строг, а споменът за ранната сграфито керамика е много по-жив. Обяснението на този факт само с промените, които настъпват под влияние на местната керамична традиция в проникналата от Византия сграфито керамика едва ли ще ни задоволи. Българската сграфито керамика е с по-ясно изразено декоративно въздействие и това изглежда е резултат не толкова на промените, колкото на разликата в традициите, на основата на които тя формира своя облик. Известно е, че стремежът към декоративност е една от главните особености на старобългарското изкуство, а компонентите на сграфито керамиката взети поотделно са отдавна познати в нашите земи. Но да се търси свързващо звено между нея и местното културно наследство е безсмислено.

Тук ние няма да се спираме на произхода на българската сграфито керамика, нито на изказаното в науката мнение, че тя като явление е продукт

на градското стопанство и култура²⁰. Важното за нас в случая е, че вплетените в нея традиции, технологически и художествени качества са едно безспорно доказателство за превръщането на българския феодален град не само в производствен, но и в културен център. Кой са неговите основни характеристики по данни от сграфито керамиката, засега е трудно да се каже със сигурност. Но ако се съди по степента на творческото пречупване и осмисляне на традициите на Византия и на Първата българска държава и по търсенията и откритията на самите майстори, намерили своя конкретен израз в продукцията на търновската сграфито школа и в особеностите на отделните производствени центрове, може да се допусне, че това са преди всичко по-малките и по-големите работилници, способни да осъществяват производствено-художествена дейност, при църковните училища, чиято цел вероятно е била началното образование²¹ и занаятчийските сдружения, особено през XIV в., които със своите специфични функции стимулират развитието на градската култура.

Някои от занаятчийските работилници в основните ни градски центрове през разглежданата епоха са били своеобразни творчески ателиета на грамотни хора и много добри майстори. Към такава мисъл ни насочват също подглазурните надписи и монограми²². Възможно е част от нашите грънчари да са получавали своето образование в прицърковните училища, в които общественото развитие налага някои светски елементи и усвояването на известно количество знания с практически характер²³. Показателен в това отношение е и фактът, че съотношението между мотивите с декоративно и символично съдържание в сграфито керамиката е в полза на първите. И най-сетне качеството и художествената стойност на материалите от най-важните ни производствени центрове свидетелстват за професионална квалификация и взаимопомощ, осъществявани вероятно от някаква организация или сдружение, която постепенно изглежда е придобила и някои обществени и културно-просветни функции. Кой е издигал църквите в жилищните квартали на средновековните ни градове и дали забогателите занаятчии, причислявани към „градския патрициат“²⁴ не са част от тези по-издигнати и търсещи граждани, все още не се знае със сигурност.

Сграфито керамиката съдържа известни данни и за характера на градската култура. Употребявана всекидневно от различни социални слоеве във всички градове и селища, тя се превръща в белег на народната култура. Но масовото разпространение на сграфито керамиката е показател и за един твърде напреднал в своето технологично развитие занаят. Важното в случая е да отбележим само, че още Чарлс Морган²⁵ установява съществена промяна в процеса на изпичането на глазираните съдове. С въвеждането на триногите от печена глина, поставени между тях, пещите вече не само се пълнят с цели редове от съдове, но се ускорява и процесът на самото изпичане. По същество това е нов начин на работа, както отбелязват Хр. и Д. Бакиртзис²⁶, който слага началото на крупно производство, характерно именно за развития феодализъм. Триноги в нашите земи са открити при

проучване на редица селища и това е сигурно доказателство за подема в грънчарството. Неговите най-важни центрове са Търновград, Мелник, Варна, Силистра, Червен, Шумен, Средец и др. Тези и някои други градове като Враца, Ловеч, Скопие, Охрид, Преслав по данни от писмените извори и археологическите материали са същевременно най-важните центрове на занаятите изобщо в средновековна България. Какъв точно е относителният дял на грънчарството в тяхното производство, е трудно да се определи. Проучената от нас и откритата, но все още непубликувана сграфито керамика свидетелства, че неговата роля в изграждането на градската култура е съществена. Но керамично производство през тази епоха има и в редица села. В царските грамоти²⁷ за югозападните български земи наред с другите занаятчийци се споменават селяни, които се занимават с грънчарство. По археологически път обаче то е слабо проучено, а освен това едва ли е имало съществено значение за развитието на занаята. Грънчарството е преди всичко градски занаят и неговото обособяване и развитие е играло доста важна роля в издигането на градовете. Как се е осъществявал този сложен процес, ние сега можем да си представим само в основни линии, но откритият материал говори за традиции и твърдо установени навици, възможни при добре организиран и почти напълно обособен занаят²⁸, поне в основните градски центрове. Важен показател в това отношение е и доброто познаване на режима за изпичане на съдовете.

Разделение на труда през периода на развития феодализъм изглежда съществува и вътре в самото грънчарство. Данните, които предоставят писмените извори в това отношение се оскъдни. С термина „художници“ в Похвалното слово на Киприян²⁹ са означени всички занаятчийци от Търновград „оставили своята работа“, за да посрещнат високия гост. В употреба през този период е и терминът „технитари“. Така е означена отделна група зависими люде в Мрачката грамота на цар Иван Александър от 1347 г.³⁰ Като установява известна неточност в категоризацията, направена в грамотата, Д. Ангелов³¹ приема, че технитари, това са селяни, които се занимават изключително със занаяти. Не е сигурно дали това понятие може да се отнесе и към останалите занаятчийци, които не са обект на внимание в грамотата, но е възможно терминът „художници“ да отразява представа от потесен кръг хора, отнесена в случая към всички, които се занимават със сродна дейност. Основания за това предположение се намират най-вече в разглеждания от нас материал. Художествено-технологическата завършеност на сграфито керамиката, включваща умело боравене с глазури от различни окиси и сръчно орнаментиране, едва ли е възможно при такова масово производство, без разделна изработка, без специализация вътре в самото грънчарство. Разделението на труда в керамичното производство през тази епоха изглежда твърде вероятно. Обикновената керамика може би е работена от една група майстори и работилници, а сграфито керамиката – от друга група. Една част от сграфито майсторите вероятно само са полагали украсата³³. Това не значи, че и останалите не са могли да изпълняват

тази производствена операция или че някои работилници за обикновена керамика не са могли да правят сграфито керамика. Нуждите на масовото производство обаче налагат известна специализация при която с украсяването на съдовете изглежда са се занимавали само част от майсторите. Възможно е също определени форми и свързаните с тях украси да са работени от определени майстори. Подобен начин на работа е установен в Коринт, допуска се и в Херсонес³⁴.

Разбира се, елементи на специализация на труда в грънчарството вероятно са съществували само в големите градове като Търновград. Независимо от това те показват, че в резултат на техническите и особено на технологическите нововъведения не само производството, но и неговата организация се е придвижила напред.

Писмени сведения за еснафи в грънчарството няма. Анализът на сграфито керамиката обаче, показва групи, типове и варианти, които се повтарят във формално и са сходни в декоративно отношение. Този интересен факт е ценно указание за спазването на един и същ ред на технология, което при малкото примери с еднакъв почерк в украсата³⁵ може да се свърже не толкова с работата на една работилница или на един майстор, колкото с наличието на уеднаквени начини на производство³⁶. Невъзможно е също характерните черти на това производство да се запазят за такъв дълъг период от време без предаването на производствения опит от майстори на ученици, без известни професионални връзки между тях³⁷. Трябва да се има предвид и фактът, че струпването на работилници и продавници в определени части или улици на градовете в науката се приема като указание за зачатъци на занаятчийски сдружения³⁸. Такава улица в Търновград описва Григорий Цамблак. Съсредоточаването на занаятчийи и търговци на едно и също място е установено и при археологически разкопки в Червен и Враца³⁹. Тези примери показват, че заселването в квартали по професионален признак в нашите средновековни градове е нещо обикновено. То също би могло да се приеме като косвен белег за занаятчийски връзки, водещи до обединяване, за начало на производствени сдружения, особено през XIV в.⁴⁰ Не бива да се забравя обаче, че картината на разположението на производствените съоръжения би могла да бъде и по-разнообразна. Същевременно ние не знаем как са организирани намиращите се под пряка феодална зависимост градски занаятчийи. Развитието на занаятите по това време все пак е доста неравномерно. Затова, без да надценяваме наченките на производствени сдружения в грънчарството, можем да кажем, че те са голяма крачка напред в подема на занаята и важен признак за развитието на стоково-паричните отношения и на градската култура. Именно през XIV в. сграфито керамиката е най-масово произвеждана, най-разнообразна е в художествено отношение и най-ясно носи посочените вече белези на професионализъм. Средновековна България изживява периоди на подем и отново е важен фактор в историческата съдба на Югоизточна Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ангелов, Д. Към въпроса за средновековния български град. – Археология, 1960, № 3, 9-22; По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI-XIV в. – Истор. преглед, 1950/1951, № 4-5, 436-442; Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. С., 1958; Въпроси на феодализма в българските земи през XIII-XIV в. – Истор. преглед, 1960, № 6, 77-80; Към историята на религиозно-философската мисъл в средновековна България – исихазъм и варлаамитството. – ИБИД, XXV, 1967, 73-90; Икономическото развитие на България през периода на развития феодализъм (XI-XIV в.). – В: Стопанска история на България 681 – 1981 г. С., 1981, 53-93.

² Лишев, С. Българският средновековен град. С., 1970; Още за възникването и развитието на българския средновековен град. – Истор. преглед, 1974, № 6, с. 70 сл.

³ Лишев, С. Политически статут и социална структура на българския средновековен град. – В: История на България. Т. 3. С., 1982, 241-254.

⁴ Петров, П. Някои проблеми на средновековния български град. – В: Средновековният български град. С., 1980, 7-22; Въстанието на Ивайло (1277-1280). – Год. СУ. Филос.-истор. фак., 49, 1956, № 1, 198-204; Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – ИБИД, 25, 1967; Вж. също историографския преглед у П. Петров. Българските истории за социално-икономическите отношения и класовите борби през Средновековието. – В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973, 175-191; Гюзелев, В. Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XV в. – ИНМВ, IX (XIV), 1973, 123-137; Очерк върху историята на гр. Несебър в периода 1352 – 1453 г. – Год. СУ. Филос.-истор. фак., LXIV, 1970, № 3, 57-97; България и Венеция през първата половина на XIV в. – В: Българско средновековие. С., 1980, 82-92; Иречек, К. История на българите. С., 1978, 440-444; Бурмов, А. Зависимото население в България през XIII и XIV в. – Истор. преглед, 1946/1947, № 3, 257-263; Цонев, С. Стоковото производство във феодална България. – Истор. преглед, 1954, № 5, с. 56 сл.; Кузев, А. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град, 81-88; Български средновековни градове и крепости. Т. 1. В., 1981, 94-438. Вж. също предговора, написан от В. Гюзелев. Пак там, 7-13. Аидреєв, Й. Средновековният Овеч през XIII-XIV в. – В: Средновековният български град, 267-284. За градовете на Втората българска държава, във връзка с проучването на владетелската титулатура, вж. Бакалов, Г. Средновековният български владетел. (Титулатура и инсигнии). С., 1985, 145-183. Публикувани са и други интересни изследвания, посветени или свързани в известна степен с въпросите на български феодален град, на които не е възможно, пито е необходимо да се спираме тук.

⁵ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII-XIV в.). С., 1985; Образование, наука, книжнина, фолклор и музикално творчество. – В: История на България. Т. 3. С., 1982, 414-464.

⁶ Дуйчев, И. Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972, 374-477.

⁷ Georgieva, S. Etudes archéologiques des cités du Bas moyen âge en Bulgarie. – Actes du Ier congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européennes, II, S., 1969, 625-642; Градовете по времето на Втората българска държава. – В: Първи конгрес на БИД, 1, 1972, 421-426.

⁸ Чангова, Й. Българският средновековен град и градовете в Югоизточна Европа. – В: България в света от древността до наши дни. 1, С., 1979, 233-238.

⁹ Манова, Е. Укрепването на Никопол. – В: Средновековният български град, 285-288; Джингов, Г. Укрепителната система на Калиакра през XIII-XIV в. – Пак там., 289-297; Димова, В. Градоустройственият облик на средновековния гр. Червен. – Пак там, 261-265.

¹⁰ Попов, А. За социално-икономическия облик на Търновград през XII-XIV в. – В: Средновековният български град, 153-165; Николова, Я. Търново като столица на Втората българска държава. – В: България 1300. Институция и държавна традиция. Т. 2. 1982, 303-308;

А н т о н о в а, В. Средновековният град Шумен. – В: Средновековният български град, 253-259.

¹¹ Д и м и т р о в, П. Сграфито керамиката и керамичната традиция в България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2, с. 361.

¹² Пак там.

¹³ Г е о р г и е в а, С. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 2, С., 1974, с. 60, 150, обр. 96, с. 151, обр. 97.

¹⁴ Д и м и т р о в, П. Цит. съч., 361-362 и цитираната там литература; непубликувани материали от Пловдив и Ямбол.

¹⁵ Пак там, с. 362 и цитираната литература; М. Bajalović-Hadži-Pešić. *Keramika u Srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd. 1981, 56-59, Т. XVII, XVIII.

¹⁶ Д и м и т р о в, П. Цит. съч.

¹⁷ Я к о б с о н, А. Л. Средневековый Херсонес (XII-XIV в.). – МИА, 17, 1950, 112-113, 224, рис. 75, 79, 80; К е л е к i a n, D. K. *The Potteries of Persia*. Paris, 1909, fig. 4.

¹⁸ Г е о р г и е в а, С. Цит. съч., с. 60; А к р а б о в а - Ж а н д о в а, И. Преславската рисувана трапезна керамика. – В: Сб. Преслав. Т. 2. С., 1976, с. 67, обр. 14; *La ceramica Dipinta a smalto e l'arte di Preslav*. – XV Corso di cultura sull'arte ravennata e Bizantina. Ravenna, 1968, p. 23, fig. 1.

¹⁹ Г е о р г и е в а, С. Цит. съч., с. 153.

²⁰ Я к о б с о н, А. Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление. В. Вр. Т. 39. М., 1978, 149, 150.

²¹ Г ю з е л е в, В. Училища, скриптории, библиотеки..., с. 27, 55-57, 59.

²² А л е к с и е в, Й. За грамотността на населението в Търново. – В: Средновековният български град, с. 206, 212; П о п о в, А. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра“. – В: Царевград Търнов, 4, 1984, с. 26, 51.

²³ За същността на прицърковните училища Вж. Г ю з е л е в, В. Цит. съч., 26-28, 56-58.

²⁴ За градския патрициат вж. А н г е л о в, Д. Феодалният град в България през XIII-XIV в. – В: Стопанска история на България 681 – 1981, с. 92.

²⁵ М о р g a n, Ch. *The Byzantine Pottery*. Corinth, 11, 1942, p. 22.

²⁶ Christo Bakirtzis, Démétrie Papanicola-Bakirtzis. *De la Ceramique Byzantine en Glaçure a Thessalonique*. – *Byzantino-Bulgarica*, VII, 1981, p. 428.

²⁷ А н г е л о в, Д. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония..., с. 94, 108; Въпроси на феодализма..., с. 77 сл.; Ц о н е в, С. Стоковото производство във феодална България, с. 60.

²⁸ За степента на обособяването на занаятите през разглежданата епоха Вж. Л и ш е в, С. Българският средновековен град, 91-92, 203; Г е о р г и е в а, С. Цит. съч., с. 12; П о п о в, А. За социално-икономическия облик на Търновград през XII-XIV в., с. 156; А н т о н о в а, В. Средновековният град Шумен, с. 255.

²⁹ А н г е л о в, Б. Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1958, с. 184.

³⁰ Христоматия по история на България. 2, С., 1978, с. 246; Й о р д а н о в, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 592; Б у р м о в, А. Зависимото население в България през XIII-XIV в., с. 261; А н г е л о в, Д. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония..., с. 111; А н д р е е в, М., Д. А н г е л о в. История на Българската държава и право. С., 1959, с. 129, 131, 171, 184.

³¹ А н г е л о в, Д. Стопанска история на България. 681 – 1981, с. 75.

³² Г е о р г и е в а, С. Керамиката от двореца на Царевец, с. 53, 152; П о п о в, А. Цит. съч., с. 83, 92-93, 203.

³³ Г е о р г и е в а, С. Цит. съч., с. 60.

³⁴ М о r g a n, Ch. Цит. съч., 116-123, 125, 127, 135; Я к о б с о н, А. Л. Средневековый Херсонес (XII-XIV в.), 188-189, Т. XX, 76, 77, Т. XXI, 79, 80.

³⁵ Сред сграфито керамиката от София само няколко фрагмента се определят като „напълно еднакви“ по схема и начин на украса. Вж. С т а н ч е в а, М. Средновековна сграфито керамика от София. – В: Сб. Сердика, I, 1964, 173-174, табл. II, 10, IV, 11, 12, 20, 21, IX, 17, 19.

³⁶ Г е о р г и е в а, С. Пак там, с. 12; П о п о в, А. Цит. съч., с. 157.

³⁷ G é o r g i é v a, S. Ein Beitrag zur materiellen und künstlerischen Kultur der spätmittelalterlichen bulgarischen Stadt. – Actes du Ier congrès international de l'archéologie slave, III, Warzsana, 1970, p.282; Керамиката от двореца на Царевец, с. 12, 55-56; П о п о в, А. Цит. съч.

³⁸ С т о к л и ц к а я - Т е р е ш к о в и ч, В. В. Основные проблемы истории средневекового города X-XV в. М. 1960, с. 175; Л и ш е в, С. Цит. съч., с. 97.

³⁹ Г е о р г и е в, Г. Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове. – Природа, 1955, № 5, с. 71; Г е о р г и е в а, С., Д. Б у ч и н с к и. Предварителни проучвания на средновековното селище до гр. Враца. – ИАИ, 1959, с. 349 сл.

⁴⁰ П о п о в, А. Цит. съч., с. 159.

Постъпила 25 юни 1993 г.